

ROMAN ANDRZEJEWSKI

NIEKTÓRE CICERONIANA U ŚW. AMBROŻEGO Z MEDIOLANU

Wpływ Cyncerona na twórczość pisarską św. Ambrożego z Mediolanu był już przedmiotem wielu rozpraw. Dotyczyły one najczęściej porównania dwóch dzieł o powinnościach: *De officiis* i *De officiis ministrorum*¹. Brak jest natomiast syntetycznego studium omawiającego całą spuściznę pisarską biskupa Mediolanu pod kątem jej zależności od pogańskiego rektora². Poprzedzić je jednak musi analiza jeszcze wielu nie omówionych paralelnych miejsc. Autor poniższych uwag, przygotowując obszerniejszą pracę na powyższy temat, podaje tu kilka przykładów ukazujących wykorzystanie przez św. Ambrożego słów Cyncerona w formie cytatu czy aluzji.

I

**Numquam minus solus sum, quam cum solus esse videor
nec minus otiosus, quam cum otiosus** (Ambr. Ep. 33 (*Maur.* 49) 1,1; *De virginibus* II 2,10; *De off. m.* III 1,1 — Cic., *Dere publica* I 17, 27—28; *De off.* III 1,1)

Cyncero w dwóch dziełach: *De re publica* i *De officiis* przekazał pochodzącą od Katona Starszego notatkę, że Publiusz Scypio Starszy, zwany Afrykańskim, nie był bezczynny w chwilach wolnych od zajęć (*otium*) i nie był samotny, gdy był tylko sam (*solitudo*):

¹ Bibliografię na ten temat omawia O. Hiltbrunner (*Die Schrift „De officiis ministrorum” des hl. Ambrosius und ihr ciceronisches Vorbild.* „Gymnasium” 70: 1964 s. 174-189).

² Mais il manque à ce sujet un travail analogue à celui que Sister M. D. Diederich a fait sur les emprunts de notre auteur à Virgile, ou à celui que M. Testard a consacré à Augustin et Ciceron (G. Madec. *Saint Ambroise et la philosophie.* Paris 1974 s. 142).

De re publica I 17, 27-28: Africanum avum meum scribit Cato solitum esse dicere (...) **numquam se plus agere quam nihil cum ageret, numquam minus solum esse quam cum solus esset.**

De off. III 1, 1: P. Scipionem (...) qui primus Africanus appellatus eset, dicere solitum scripsit Cato (...) **numquam se minus otiosum esse quam cum otiosus, nec minus solum quam cum solus esset.**

To paradoksalne powiedzenie zacytował trzy razy św. Ambroży:

Ep. 33 (*Maur.* 49) 1,1: **Numquam minus solus sum, quam cum solus esse ivdeor, nec minus otiosus, quam cum otiosus.**

De virginibus II 2, 10: Quin etiam tum sibi **minus sola videbatur, cum sola esset.**

De off. m. III 1, 2: Non ergo primus Scipio scivit **solus non esse, cum solus esset, nec minus otiosus, cum otiosus esset.**

Porównanie powyższych miejsc u jednego i drugiego autora nasuwa wiele podobieństw i różnic.

Najpierw redakcja powyższego adagium. Zachodzi wyraźne podobieństwo między paralełą członów:

numquam... minus... quam cum
nec minus... quam cum

W tej postaci występuje ona u Cyserona w *De officiis* i u św. Ambrożego *Ep.* 33. W innych redakcjach zachodzą pewne różnice. W *De re publica* jest *plus* zamiast *minus*, gdyż przymiotnik *otiosus* zastąpiony został przez wyrażenie *nihil agere*, a *numquam* zamiast *nec* występuje na początku jednego i drugiego członu. Inna jest również kolejność elementów treściowych: u Cyserona pierwszy człon wypowiedzi dotyczy zagadnienia *otium*, drugi — *solitudo*; u Ambrożego odwrotnie: na pierwsze miejsce wysuwa się problem samotności, a zagadnienie dotyczące czasu wolnego od zajęć jest umieszczone w członie drugim. W *De virginibus* jest tylko połowa powyższego powiedzenia odnosząca się do samotności.

Wyraźne jest również podobieństwo kontekstu, w jakim dyskurs na temat *otium* i *solitudo* jest wprowadzony u Cyserona i u Ambrożego. W obydwu dziełach o powinnościach stanowi on wstęp do rozważań nad tym, co jest moralnie piękne (*honestum*), a co pożyteczne (*utile*). W *De re publica* powiedzenie Scypiona przytoczone jest przy okazji charakterystyki człowieka, który potrafi gardzić dobrami materialnymi i karierą urzędniczą, a za ideał swego życia uważać zdobywanie bogactw duchowych, tzn. mądrości i nauki. Dokończonym warunkiem ku temu jest właśnie *otium* i *solitudo*. Tę samotność jako idealną sytuację dla życia wewnętrznego widzi również św. Ambroży. W *De virginibus* ukazuje dziewicom chrześcijańskim ich wzór: osobę Maryi. Oddana rozmyślaniom nad lekturą proroków nie odczuwała potrzeby towarzystwa innych kobiet: „neque enim

comites foeminas desiderabat, quae bonas cogitationes comites habebat” (II 2, 10) i nieco dalej: „Nam quemadmodum sola, cui tot libri adessent, tot Archangeli, tot Prophetae” (tamże). Tę myśl o wykorzystaniu samotności na lekturę wysoko cenił Cyncero, uważając ludzi, którzy bez świadków, sami z sobą, rozważają jakąś prawdę lub czytają dzieła wybitnych autorów, za szczęśliwszych od tych, którzy nieraz w tłumie na forum nie mogą znaleźć osób do prowadzenia milej rozmowy (*De re publica* I 17, 27-28). Takim zamiłowaniem do samotności odznaczał się ów cynceroniński ideał — Scypion Afrykańczyk: „interdum conloquio alterius non egeret” (*De off.* III 1,1). On to — zdaniem Cyncerona — pierwszy umiał nie być beczynnym w chwilach wolnych od zajęć i nie być samotnym w samotności. Marek Tulliusz stwierdza, że „ita duae res, quae languorem inferunt ceteris, illum acuebant, otium et solitudo” (tamże). Św. Ambroży, zgodnie z panującą wówczas konwencją, odmawia Scypionowi pierwszeństwa co do takiego sposobu spędzania wolnego czasu i samotności. Zdaniem biskupa Mediolanu już przed Scypionem wielu bohaterów biblijnych posiadało tę umiejętność (Mojżesz, Dawid, Elias, Elizeusz). W wypowiedzi Ambrożego charakterystyczny jest akcent, jaki stawia na liczebniku porządkowym *primus*: „Non ergo p r i m u s Scipio scivit solus non esse” (*De off. m.* III 1,1). Jest to wyraźna polemika z Cynceronem. Zaznaczyć jednak trzeba, że *primus* u Marka Tulliusza odnosi się nie do umiejętności korzystania z *otium* i *solitudo*, ale do uzyskania tytułu *Africanus*: „Scipionem (...) qui primus Africanus appellatus est” (*De off. m.* III 1,1). Ambroży więc albo nie zrozumiał tekstu, albo cytował go z pamięci. Polemika była zbędna.

U Cyncerona i Ambrożego można wyróżnić czynne i bierne wykorzystanie czasu wolnego. Charakterystyczne jest tu podobieństwo, jakie zachodzi u jednego i drugiego autora przy porównywaniu dwojakiego rodzaju *otium*. Obaj akcentują, że bierny sposób polega na odsunięciu się od zajęć, udaniu się na wieś i pewnej przerwie w kontaktach towarzyskich; jeżeli *otium* spędza się w mieście, to szuka się również ciszy i spokoju. U jednego i drugiego autora występuje wiele podobnych sformułowań:

Cic., *De off.* III 1, 1-2: a re publica
forensibusque negotiis (...) prohibiti
urbe relicta rura peragrantes
e coetu hominum frequentiaque (...)se
(...)recipiebat
tamquam in portum se in solitudinem
recipiebat

Ambr., *De off. m.* III 1,6: abducere
animum a negotiis
ruris petere secretum,
captare agrorum solitudines
a conventu hominum subtrahere sese
intra urbem vacare animo,
indulgere quieti et tranquillitati

Ostatnie wyrażenia, które u Ambrożego dotyczą spędzania czasu wolnego w mieście nasuwają pewną analogię ze spokojną przystanią u Cyncerona: zaciszne domowe, gdzie jest *quies et tranquillitas*.

Czynne wykorzystanie wolnego czasu polegało według świadectwa Cyncerona na aktywności umysłowej, jaką odznaczał się Scypion: „illum mentis agitatione investigationeque earum rerum, quae cogitando consequeratur, nec otiosum nec solum umquam fuisse” (*De off.* III 1,4). Rozmyślanie jako sposób wykorzystania czasu wolnego i samotności zaleca też św. Ambroży, przypominając pouczenia Dawida i innych bohaterów biblijnych. Zaznacza przy tym, że dzięki rozmyślaniom stali się zdolni do nadzwyczajnych czynów, jakim było zwycięstwo nad przeważającą siłą wrogów, rozdzielenie wód Jordanu, wskrzeszanie zmarłych, uzdrawianie chorych itp. Św. Ambroży stwierdza, że człowiek sprawiedliwy, obcując stale z przedmiotem swych rozmyślań — z Bogiem, nie może być nigdy samotny: „Quando ergo iustus solus est, quicum Deo semper est” (*De off.* m. III 1,7).

Ambroży, stawiając tezę, że człowiek sprawiedliwy nie jest nigdy samotny, nie mógł nie przyznać się, że sam posiada już tę umiejętność. W liście do biskupa Sabina wyraźnie pisze, że w chwilach wolnych od zajęć zajmuje się korespondencją z bliskimi mu osobami i że tego rodzaju duchowe obcowanie jest łatwiejsze niż fizyczne kontakty, bo wtedy wybiera się towarzystwo tylko tych osób, z którymi się pragnie nawiązać jakąś łączność: „Certe pro arbitrio accersio, quos volo, atque adiungo mihi, quos magis diligo aut quos aptiores arbitror: nemo interpellat, nemo interpolat” (*Ep.* 33,1).

Inaczej widzi rzecz Cyncero. Wpatrzony w Scypiona jako w ideał zali się, że nie potrafi mu dorównać, choć bardzo tego pragnie: „Vellem nobis hoc vere idem dicere liceret, sed si minus imitatione tantam ingenii praestantiam consequi possumus, voluntate certe proxime accedimus” (*De off.* III 1,1). *Otium* Cyncerona jest podyktowane nie, jak u Scypiona, chęcią odpoczynku (*requiescendi studio*), ale koniecznością (*necessitas, non voluntas*). Arpinata, odsunięty od działalności publicznej, na skutek braku zajęcia (*negotii inopia*), z powodu obalenia powagi senatu i zlikwidowania sądownictwa ucieka przed widokiem zbrodniarzy i czuje się samotny. Nie mając dość siły, by w cichych rozmyśleniach uwolnić się od przykrego uczucia samotności, wypełnia tę pustkę pracą literacką³. Dzięki temu w krótkim czasie po upadku republiki napisał więcej niż poprzednio w okresie jej rozwoju (*De off.* III 1,4). Praca pisarska jest więc u Cyncerona próbą wypełnienia pustki po odsunięciu go od udziału w życiu publicznym wobec niemożliwości spędzania czasu na samych tylko rozmyśleniach: „nos autem, qui non tantum roboris habemus, ut cogitatione tacita

³ Por. *Att.* XII 14,3: *totos dies scribo*.

a solitudine abstrahamur, ad hanc scribendi operam omne studium curamque convertimus" (tamże) ⁴.

Reasumując trzeba stwierdzić, że powiedzenie Scypiona stanowiło dla św. Ambrozego materiał do polemiki z Cyncerem, ale jednocześnie było też okazją do pogłębienia jego treści o przesłanki biblijne. Biskup Mediolanu uległ nieodparcie urokowi tego powiedzenia, cytując je nie tylko w podręczniku etyki, ale również w liście do swego przyjaciela, biskupa Sabina, i w dziele przeznaczonym dla dziewic chrześcijańskich, które powstało z wygłoszonych do nich kazań.

II

Nemo saltat sobrius, nisi insanit (...)

deliciarum comes est extrema saltatio (Ambr., *De virginibus* III 13; *De paenit.* II 43 — Cic., *Pro Murena* 6,13)

Cycero broniąc Licyniusza Murenę, oskarżonego o przestępstwo *de ambitu*, z ironią zbija zarzuty Marka Katona, że desygnowany konsul nie jest jakoby godny powierzonego mu urzędu. Kato bowiem wysunął zarzut, że Murena ... tańczy. Marek Tulliusz wyrażając zdziwienie, że z tego rodzaju argumentem wystąpił tak poważny człowiek, radzi swemu przeciwnikowi zastanowić się dokładnie, jakie to wady powinien mieć rzeczywiście ten, komu by można zarzucić tańce jako już kres wszelkich wykroczeń. Myśli Cyncerona na temat tańców skwapliwie zostały podjęte przez św. Ambrozego w dwóch dziełach: *De virginibus* i *De paenitentia*. Oto zestawienie tekstów:

Ambr., *De virginibus* III 25:

ibi enim intuta verecundia, illecebra suscepta est, ubi **comes deliciarum est extrema saltatio**. Ab hac virgines Dei procul esse desidero. **Nemo enim, ut dixit quidam saecularium doctor, saltat sobrius, nisi insanit.**

Ambr. *De paenit.* II 43:

Non ergo illa **deliciarum comes** atque luxuriae **saltatio** praedicatur, sed qua unusquisque corpus adtollat in pigrum.

Cic., *Pro Murena* 6,13:

Nemo enim fere saltat sobrius, nisi forte insanit, neque in solitudine neque in convivio moderato atque honesto: tempestivi convivii, amoeni loci, multarum **deliciarum comes est extrema saltatio**.

⁴ Por. *Tusc. disp.* I 1,1: Cum defensionum laboribus senatoriisque muneribus aut omnino aut magna ex parte essem aliquando liberatus, rettuli me(...) ad ea studia(...) quae ad recti vivendi viam pertinerent.

Św. Ambroży wykorzystuje cytat Cycerona, by ukazać dziewicom chrześcijańskim ideał prawdziwej radości płynącej z czystego sumienia (*bene consciae mentis laetitia*), a nie z jakichś podnieć zewnętrznych (*non inconditis commensationibus, non nuptialibus excitata symphoniis*). Słowa Cycerona: „Nemo enim saltat sobrius, nisi insanit” są podane przez Ambrożego jako myśl cudza: „ut dixit quidam saecularium doctor”, ale służą tej samej idei. Bohater mowy Cycerona — Murena — jest ponad wszelkim zarzutem: „nullum turpe convivium, non amor, non commissatio, non libido, non sumptus ostenditur” (6,13). Życie Mureny i ideał stawiany dziewicom są dalekie od wyuzdanego tańca, który towarzyszy rozkoszom (*deliciarum comes est extrema saltatio*). W traktacie *De paenitentia* dodaje Ambroży jeszcze wyraz *luxuriae*, dwa razy występujący w analizowanym urywku Cycerona. Biskup Mediolanu tego rodzaju taniec przeciwstawia obrzędowi rytualnym (tańce Dawida), wyrażającym prawdziwą radość.

III

Aucupia verborum et litterarum tendiculae (Ambr., *De fide* III 5, 37; *Exp. ps.* 118, 22, 10; *In Luc.* VI 38; — Cic., *Pro Caec.* 23, 65)

Broniąc majątku swego przyjaciela A. Cecyny w r. 69, zwalcza Cyzero literalne tłumaczenie interdyktu pretora i wskazuje, że należy sięgać do ducha prawa i myśli prawodawcy. Cecyna bowiem chciał objąć w posiadanie majątek swej zmarłej żony, zakupiony za jej pieniądze przez pełnomocnika Ebucjusza, który utrzymywał jakoby nabył posiadłość za swoje własne oszczędności. Spór dotyczył w końcu interpretacji interdyktu pretora polecającego oddanie Cecynie posiadłości, z której został wypędzony. Ebucjusz bronił się twierdząc, że nie wypędził Cecyny, gdy ten chciał objąć majątek w posiadanie, tylko nie pozwolił mu doń przystąpić: „non deieci, non enim sivi accedere” (*Pro Caec.* 23, 64). Cyzero postępowanie pełnomocnika nazwał kręactwem i „chwytaniem za słowa”: „tum illud quod dicitur sive, nive, inrident, tum aucupia verborum et litterarum tendiculas in invidiam vocant” (*Pro Caec.* 23, 65). Marek Tulliusz podkreśla, że kierować się należy słuszością i myślą prawodawcy, a nie przewrotną interpretacją przepisów prawnych: „ex aequo et bono, non ex calido versutoque iure rem iudicari oportere; scriptum sequi calumniatoris esse, bonique iudicis voluntatem scriptoris auctoritatem defendere” (tamże).

Podobne stanowisko zajmuje św. Ambroży, przestrzegając przed literalną interpretacją słów Pisma Św. i broniąc bóstwa Jezusa Chrystusa

w dziele *De fide*, napisanym w r. 378 (ks. I i II) i 380 (ks. III) na prośbę młodego cesarza Gracjana, na którego dworze było sporo arian. Przytaczając szereg przykładów, biskup Mediolanu wykazuje, że czasownik „stać się” nie zawsze znaczy „być stworzonym”: „Non semper tamen „factum esse” ad creationem refertur” (*De fide* III 5, 35). Tekst Pisma Św. należy więc tłumaczyć nie według litery, ale według właściwego znaczenia: „Non ergo in verbis quasdam constituamus **insidias et verborum tendiculas aucupemur**, ut, quia et aliud secundum impios significare putatur sermo, qui legitur, non id quod sensus exprimat, sed quod littera ostendat, interpretaemur. Sic perierunt Iudaei, dum sensuum profunda despiciunt et sequuntur nuda verborum” (*De fide* III 5, 37).

„Tendiculae et aucupia” przypisuje arianom również w komentarzu do ps 118, napisanym ok. r. 398, silnie akcentując konieczność unikania zawyłych wywodów filozoficznych: „Sic enim Arrianos in perfidiem ruisse cognovimus, dum Christi generationem putant usu huius saeculi colligendam. Reliquerunt apostolum, sequuntur Aristotelem. Reliquerunt sapientiam quae apud Deum est, elegerunt **tendiculas et aucupia verborum** secundum dialecticae disciplinam” (*Exp. ps. 118* 22.10).

Taką postawę wobec wywodów heretyków zajmuje św. Ambroży również w komentarzu do Ewangelii według św. Łukasza. Wyjaśniając słowa: „Mater et fratres mei hi sunt qui verbum Dei audiunt et faciunt” (*Lk* 8,21) Ambroży podkreśla, że Chrystus nie zaparł się swojej Matki: „Ergo hic non, ut quidam haeretici **tendiculas aucupantur**, mater negatur” (*In Luc. VI* 38)⁵.

IV

quadrantaria permutatio (Ambr., *In Luc. VII* 157 — Cic., *Pro M. Caelio* 26, 62)

Permutatio jest terminem, który używany był w rzymskim prawie prywatnym i oznacza zamianę polegającą na tym, że jedna strona przenosiła prawa własności na drugą, a ta z kolei zobowiązywała się do przeniesienia prawa własności innej rzeczy na oddawcę (a więc umowa *do ut des*).

⁵ Przed interpretacją heretyków ostrzegają również inni pisarze, np. św. Hieronim: cessent Origenis tendiculae (*Tr. in Is.* 107,20) i św. Augustyn: manicheorum tendiculis eruere aliquem (*Ep. Pelag.* 2,17,19).

⁶ Por. W. Osuchowski. *Zarys rzymskiego prawa prywatnego*. Warszawa 1962 s. 399; K. Kolańczyk. *Prawo rzymskie*. Warszawa 1976 s. 381, 411.

Jeżeli cena własności jednej ze stron została obniżona do 1/4 wartości, nazywano taką zamianę *permutatio quadrantaria*.

Cycero użył tego wyrażenia, broniąc Celiusza przed zarzutem otrucia Klodii. Wysunął on zastrzeżenia co do możliwości przekazania trucizny w łaźni publicznej: „Cur enim potissimum balneas publicas constituerat. In quibus non invenio quae latebra togatis hominibus esse possit. Nam si essent in vestibulo balnearum, non laterent; sin se in intimum conicere vellent, nec satis commode calceati et vestiti id facere possent et fortasse non reciperentur; nisi forte mulier potens **quadrantaria illa permutatione familiaris facta erat balneatori**” (*Pro Caelio* 26, 62). Jest tu niewątpliwie aluzja do rozpustnego życia Klodii, która opłatę za korzystanie z łaźni (czwarta część asa — *quadrans*) uiszczała wdziękami ciała⁷.

Wyrażeniem *quadrantaria permutatio* posłużył się również św. Ambroży w komentarzu do słów Ewangelii według św. Łukasza 12, 58-59: „Dum vadis cum adversario tuo ad magistratum, in via da operam liberari ab illo, ne forte condemnet te apud iudicem et iudex tradat te exactori et exactor mittat te in carcerem. Dico tibi, non exies inde, donec etiam novissimum quadrantem reddas”. Biskup Mediolanu, wyjaśniając znaczenie wyrazu *quadrans*, nawiązuje do opłaty za kąpiel w łaźni publicznej: „Quadrantem autem in balneis dari solere reminiscimur” (*In Luc.* VII 158) i widzi w owym „kwadransie” sens duchowy: „Et videtur usualis rei expressum nomine intellectus spiritalis arcanum” (*In Luc.* VII 156): *Quadrans* jest tu rekompensatą akry za grzechy człowieka, a ów kontrakt między Bogiem a człowiekiem jest *quadrantaria permutatio*: „Non otiosum etiam quia non aera sicut alibi duo, non assem, non denarium, sed **quadrantem** hoc posuit loco; **quadrantaria enim permutatione** velut quaedam est compensatio, cum aliud redditur et aliud significatur solutum. Ita et hic aut pretio caritatis redimitur iniuria aut iniuriae aestimatione poena laxatur” (*In Luc.* VII 157). Czwarta część asa pozwalała obmyć ciało z brudu, *quadrans* w znaczeniu duchowym uwalnia duszę od kary za grzechy: „ut illic unusquisque lavandi accipit facultatem ita hic accipit eluendi, quia uniuscuiusque peccatum supra scriptae genere condicionis eluitur, cum tandiu exercetur noxius poenis, ut commissi supplicia erroris expendat” (*In Luc.* VII 158) oraz „Nam sicut qui pecuniam solvunt debitum reddant (...) sic compensatione peccati poena dissolvitur (*In Luc.* VII 16).

⁷ U Seneki przymiotnik *quadrantarius* oznacza coś bardzo taniego i łatwo dostępnego: „At olim et pauca erant balnea nec ullo cultu exornata. Cum enim exornaretur res quadrantaria et in usum, non oblectamentum reperta” (*Ep.* 86, 9). W odniesieniu do kobiety ma charakter wyraźnie pogardliwy: „quadrantaria Clytemestra dicta est a Coelio Clodia uxor Metelli Celeris, quia vili mercede corporis sui copiam faciebat” (Kwintyliian. *Inst. or.* 8, 6, 53).

Z powyższej analizy widać, że św. Ambroży posłużył się terminem używanym w prawodawstwie rzymskim do wyjaśnienia słów ewangelii, nadając zapożyczonemu wyrażeniu sens duchowy. Za korzystaniem z tekstu Cyncerona przemawiałaby ta okoliczność, że użyty on został w kontekście opłaty za korzystanie z łaźni u jednego i drugiego autora.

CERTAINS CICERONIANA CHEZ SAINT AMBROISE

R é s u m é

L'auteur, qui prépare une étude plus vaste sur le cicéronianisme de saint Ambroise de Milan, présente dans cet article une série d'exemples montrant la mise en oeuvre par l'évêque de Milan d'expressions cicéroniennes sous forme de citation ou sous forme d'allusion. Il analyse donc les passages parallèles au sujet d'*otium* et de *solitudo* (Ambr.: Ep. 31 (Maur. 49) 1,1, *De virginibus* II 2,10, *De off. m.* III 1,1; Cic.: *De re p.* 17, 27-28, *De off.* III 1,1), la phrase *Nemo saltat sobrius nisi insanit...* (Ambr.: *De virginibus* III 13, *De paenit.* II 43; Cic. *Pro Murena* 6, 13), la tournure *aucupia varborum et litterarum tendiculae* (Ambr.: *De fide* III 5, 37, *Exp. ps.* 118, 22, 10, *In Luc.* VI 38; Cic. *Pro Caec.* 23, 65) ainsi que le terme *quadrantaria permutatio* (Ambr.: *In Luc.* VII 157; Cic. *Pro Caelio* 26, 62).